

Szokol Réka

A Medve utcai polgáristák Hogyan értelmezhetők Németh László testmérési?

EGY 1936 januárjában tartott tanári értekezleten, pár órai, purgatóriumi tűznek¹ nevezett unalom után Németh László iskolaorvos új terveiről tájékoztatta a Medve utcai polgári iskola tantestületének talán nem kevésbé unatkozó tagjait: bejelentette, hogy a félév hátralévő részét az iskolában folyó alkati-antropológiai és lélektani kutatómunkának fogja szentelni. „Célunk az,” – fogalmazott Németh – „hogyan egyelre 70–80 tanulóval a lehető legrészletesebb szociográfiái, klinikai, embertani és lélektani ellenrész mellett kísérjünk át a serdülőkoron, megfigyelve, hogy a pubertás milyen fejlődés-lökésekben zajlik le a különböző alkat-típusoknál, és szellemi és testi kibontakozás közt milyen a korreláció.”²

Vizsgálatainak időszaka az 1935–36-os és az 1936–37-es tanévekre terjed ki. Felvett család- és egyéntörténeteket, megvizsgálta a diákok intelligenciáját, antropometriai méréseket végzett, először hetvennél több diákon ötvenhat féle testméretet rögzített, majd közel négyszázon huszonnyolcat. Minderre „orvoshivatalnok” munkája mellett kerített sort, ami heti tíz egészségtan órát, összesen ezernégyszáz törzslapvizsgálatot, napi húsz-huszonöt ambuláns esetet, havi három-négy jegyzék és kimutatás készítését, évi hatvan-hetven óra tanári tanácskozmányt, öt-hat iskolaorvosi összejövetelt, kilenc szülői értekezletet, továbbá magánvizsgákat, iskolaünnepélyeket és húsz-harminc délutáni tanfolyamot jelentett.³ Ez önmagában sem kevés. Jogosnak tűnik tehát a kérdés: mi ösztönözte Németh Lászlót arra, hogy diákjai testét ezernyi számmal absztrahálja? Az író válasza erre az volt, hogy iskolaorvosi munkája nem jelentett számára szellemi kihívást, és antropometriai vizsgálódásaival próbálta egy kicsit izgalmasabbá tenni a társadalom által ráruházott feladatot.⁴ Az írói hivatás és az iskolaorvosi hivatal összeegyeztetésének lehetőségét ismerte fel tehát az antropometriában: megfogalmazott egy hipotézist, melyet a tudós empirikus alaposágával vizsgált meg, és az író képlékeny nyelvén írt le.

Németh elmélete a következő: a pubertáskor amolyan második születés – az ember egyszer az extrauterin, másodszor az extraintantil életre jön a világra.⁵ Azt kellene tehát prognosztizálni, hogy a gyermek „embrióból” milyen férfi válik majd, és arról véleményt formálni, hogy az iskola beleszólhat-e, és miként szólhat bele ebbe a folyamatba.

¹ NÉMETH, 1988. 98. A minőség forradalmának gondolata ez, a munka és a szenvedély közötti különbség feloldására tett kísérlet. A minőség – mindaz, ami a világban egyedi és értékes – Némethnél az életre, annak megélésére kiterjesztett fogalom. NÉMETH, 1992a. 51–53. Az antropometriai kutatómunkát egyébként akkor kezdte el, amikor az általa 1932–1937 között írt és szerkesztett folyóirat, a Tanú kifulladt.

² BFL VIII.207.a.1. Az 1936. január 27-én tartott tanári értekezlet jegyzőkönyve.

³ NÉMETH, 1988. 91.

⁴ NÉMETH, 1988. 5.

⁵ NÉMETH, 1988. 52.

Úgy tűnik, par excellence nevelői problémáról van itt szó, annak vizsgálatáról, hogy pedagógiai küldetését az iskola miként láthatná el egyre jobban. A pedagógia legfőbb célja természetesen a szellemileg művelt, morálisan feddhetetlen és fizikailag egészséges ember létrehozása. Ha a hivatalos álláspontot nézzük, akkor 1927-ben a polgári iskola feladatai így fogalmazódtak meg: a tanulót valóságos, erkölcsi és nemzeti szellemben gyakorlati irányú általános műveltségre kell juttatni, és ezzel őt a gyakorlati életre felkészíteni.⁶

Németh művére egyébként a neveléstörténeti munkák úttörő és kiváló szövegként hivatkoznak, bár követői nem voltak, és vizsgálódásai nem tekinthetők reprezentatív értékűnek. A Medve utcai polgáriban kifejtett tipológiája, valamint a különböző testalkatú diákok pubertáskori átalakulásának leírása azonban egy kvantifikáción, tehát egzakt módszereken alapuló neveléstudomány irányába mutatott.⁷

Németh írását a kispolgárságról szóló szociográfiának is szokták tekinteni.⁸ A szerző ugyanis rengeteg rövid esetleírással szemlélteti gondolatait: a könyv lapjain munkanélküli apákról, nyomorgó családokról és nedves pincelakásokról olvashatunk. A megjelenés időpontja ugyancsak alátámaszthatja ezt a feltevést. A Medve utcai polgárit Németh 1937-ben, a szociográfiák virágkorában publikálta. Az írás az Iskola és Egészségben jelent meg, kitöltve a folyóirat teljes októberi számát. Bár a bevezetőben Németh jelzi, hogy távolságot szeretne tartani a szociográfia műfajától, a szöveg számos vonása alapján mégis inkább közlésegről beszélhetünk. Azt is tudjuk, hogy Németh szimpátiával viseltetett a népi írók csoportja iránt: a szociográfia alapgondolata, miszerint a valóságot a leírásban kell megragadni, szervesen illeszkedett alkotói felfogásába. A szociográfiák alapelve, a népi, az erkölcsi és a (népi) nemzeti értékek középpontba állítása az aktuális politikai hatalommal szemben fogalmazódott meg, így a műfaj által középpontba állított probléma – az erkölcsi és anyagi nyomor képe – már ennek a kritikának az eredménye.⁹ A társadalomkritika Németh írásában is megragadható, ám problémafelvetésének a szociális mellett biológiai arculatot is kölcsönöz azáltal, hogy a nyomort a testi adottságokkal hozza összefüggésbe. Bár a népi szociográfiától egyáltalán nem idegen a társadalmi egyenlőtlenségek biologizálása,¹⁰ a test megmérése, orvosi szaknyelven való leírása a műfajnak mégsem specifikuma.

Mi itt most mindenestre arra vagyunk kíváncsiak, hogy eltekintve a mű nevelélméleti és szociográfiai jelentőségétől, hogyan értelmezhetjük Németh László írását. Mivel antropometriai vizsgálódások kiértékeléséről és testalkattípusok rendszerének megfogalmazásáról van szó, kézenfekvő a testről – még hozzá a társadalmi testről – szóló szakirodalomhoz, különösen a hatalom testhez való viszonyát elemző írásokhoz fordulni.

Ebben hívjuk segítségül Axel Honneth kiváló tanulmányát, mely Theodor W. Adorno és Michel Foucault modernség-kritikáira reflektál. Honneth véleménye szerint Adorno és Foucault egyetértenek abban, hogy a technikai és az inst-

⁶ MÉSZÁROS, 1991. 57.

⁷ KATONA, 2001.

⁸ A szociográfiai műfajba való sorolásról lásd NÉMEDI, 1985. 69.; GYÁNI – KÖVÉR, 2006. 305. Bár az író szerint a polgári iskola diáksága főként a munkásosztály gyermekeiből rekrutálódik, tehát akkor már inkább munkás-szociográfiáról beszélhetnénk. Grezsa Ferenc szerint Némethre hatottak a Válaszban megjelent munkás-szociográfiák és ezek inspirálhatták őt (lásd: GREZSA, 1990. 352.).

⁹ NÉMEDI, 1985.

¹⁰ Lásd például a népiek által megalkotott sajátosan kulák testről BOLGÁR, 2008. 52–56.

rumentális racionalizálódás folyamataiban megragadható, újkori civilizálódás igazi arculata leginkább a megcsonkított, rabszolgává tett, fegyvelmezett és elnyomott testben nyilvánul meg.¹¹ A jelentésközvetítő felületként értelmezett test foucault-i és a manipulált test adornói fogalmának azon közös vonását szeretném itt kiemelni, hogy a test a hatalom által létrehozott szenvedő alany. Kérdésünk az, hogy a testalkati vizsgálatok értelmezhető-e a fenti kijelentés mentén. Vajon Németh László Medve utcai polgári című munkája olyan hatalmi diskurzus része-e, mely a diákok testének felületére íródik? Netán olyan orvosi-pedagógiai gyakorlat lenyomata, mely a kondicionálás gesztusában nyilatkozik meg? Szeretnénk hangsúlyozni, hogy értelmezésünket egy olyan ponthoz igazítjuk, amit nem véletlenszerűen, ám önkényesen választottunk ki. Azt vizsgáljuk, hogy a Medve utcai polgárit hogyan érthetjük meg a foucault-i és az adornói elméletek rendszerében. A „társadalomban megteremtett szenvedő alany”-ként definiált test fogalmazódik-e meg Németh szövegében, vagyis ez az értelmezés alkalmazható-e az írónk által megmért-leírt testekre, és ha igen, közelebb jutunk-e ezáltal Németh test-reprezentációinak megértéséhez.

A másik perspektíva, ahonnan ezt a testképet szemléljük, Németh László írói világa, vagyis a szerző textusaiban megfogalmazódó (rög)eszmék rendszere. Tehát a „külső”, társadalmi test-elméletek felől közelítő nézőpont mellé egy „belső” is társítottunk. Itt különböző biográfiákat és Németh – leginkább a Tanú-korszakban keletkezett – írásait használtuk magyarázatunk kiindulópontjaiként.

E két perspektíva által kijelölt értelmezési keretben kísérünk meg választ adni a vizsgálódásaink tárgyát képező kérdésekre. Miről szól A Medve utcai polgári? Miért éppen ilyen alkat-tipológiát konstruált Németh László? Milyen célból vette papírra ezt az írást? Ezek a kérdések ugyanakkor remélhetőleg közelebb visznek bennünket azon egyenlőtlenségek megértéséhez is, melyekre az oktatás társadalomtörténeti megközelítése mutatott rá.¹² Bennünket most leginkább az iskola társadalmában a tanári diskurzusok hatására létrejövő egyenlőtlenségek kérdése foglalkoztat.

A testalkattanok tanulságai

A tipológiai gondolkodás az európai pszichológiában a kvantitatív módszerekkel, vagyis a pszichometriával együtt igen népszerű jelenség volt az 1920-as és '30-as években.¹³ A testalkattípusokat kreáló elméletek abból indulnak ki, hogy a testi jellemvonások és a psziché között szoros – és feltárható – összefüggések vannak. A fizikum mérhető és osztályozható sajátosságai így lelki vonásoknak feleltethetők meg, tehát a test minőségi és mennyiségi tulajdonságai a lelkiakat, sőt a jellem vetületeit jelentik. Az irányzat egyik legnevesebb képviselője Ernst Kretschmer német pszichiáter, aki leginkább a bűnözés és a deviancia testi jegeit kívánta beazonosítani és rendszerezni a maga típustanával.¹⁴ Németh az iskolai teljesítmény – értelmi, erkölcsi és testi elvárásoknak való megfelelés képessége – szempontjából érdeklődött a diákok teste iránt. Tulajdonképpen arra volt kíváncsi, hogy az érdemjegyekben kifejezhető iskolai sikeresség vagy kudarc milyen fizikai sajátosságokhoz köthető.

¹¹ HONNETH, 1997. 47.

¹² Az oktatás társadalomtörténetére összefoglalóan lásd SASFI, 2006.

¹³ PLÉH, 1992. 203.

¹⁴ KRETSCHMER, 1942a. A munkát először 1921-ben jelentette meg.

Németh esetében a huszonnyolcféle testméret kartotékolása – Kretschmer rendszeréhez hasonlóan – három testalkattípust eredményezett. A kategóriák a belső elválasztású mirigyek – a genitáliák fejlettségi fokára, a növekedésre, valamint a testalak változására gyakorolt – hatásának függvényében körvonalazódnak. Iskolaorvosunk „hipofizereket”, „pajzsmirigyesekeket” és „széltében serdülteket” különböztetett meg. A hipofizerek vagy darabosok hordozzák leginkább a férfiaság testi jegyeit: széles vállú, atlétikus alkatú emberpéldányok; a pajzsmirigyesekek hosszúra nyúlt, vékonydongájú, kifinomult entellektüelek. E két csoport képezi az iskola társadalmának elitjét, osztályzatuk átlaga 2,2 illetve 2,1. A képességvizsgálaton is jó eredményeket tudnak felmutatni, szóasszociációik vagy számsorokon végzett feladatmegoldásaik alapján a sikeresen teljesítő testalkatok minősítést érdemlik ki. A széltében serdültek viszont elakadtak a fejlődésben, a serdülés után nem nyúltak meg kellőképp; az ő testük tömzsi, inkább hordó alakú, változékony kedélyük és átlagosan 3-as osztályzatuk miatt az iskolai teljesítmény szempontjából egyáltalán nem nevezhetők sikeresnek. Vannak kevert típusok is, őket átlagban 2,3-al osztályozzák tanáraik – írónk azonban a kevert típusok részletes elemzésére nem tér ki.

Németh a maga alkattípusait összefüggésbe hozta Kretschmer tipológiájával:¹⁵ így a hipofizerek az atlétáknak, a pajzsmirigyesekek a leptoszómoknak, a széltében serdültek pedig a piknikusoknak felelnek meg. Kretschmer testalkattana valamivel árnyaltabb, mint Némethé, legalábbis ami a fiziognómiához kapcsolható pszichés konfiguráció kidolgozását illeti, ám most tekintsünk el ettől, és az egyszerűség kedvéért csupán a temperamentumok sematikus vonásait vegyük szemügyre. Kretschmer atlétáját hosszú végtagokkal, széles, izmos vállal ajándékozta meg a természet, csípője keskenyebb a vállánál, izomzata fejlett, feszes és rugalmas, nem jellemző rá a zsíros bőr. Az atlétához a viszkózus temperamentum¹⁶ tartozik, vagyis nyugodt természet, külső ingerekkel szemben csekély érzékenységet tanúsít, lassúság, higgadtság és komolyság jellemzi. A leptoszóm törzse henger alakú, hosszú, mellkasa keskeny, izomzata vékony, sovány, bőre halvány, terminális szőrzete ritka. Lelkialkatát tekintve szkizotim, vagyis befelé forduló, visszahúzódó. A leptoszómok között különösen sok a lelki defektusban szenvedő, különcök, egoisták, állhatatlan kóborlók és bűnözők kerülnek ki soraikból. A piknikus ember általában zömök, kerekded, jól táplált, izmai lágyak, zsírpárnái bőségesek. Ő a ciklotim lélek: nyílt, társas, kedélyes, humoros és érzéki.¹⁷

Kretschmer természetesen azért bajlódott a testek beskatulyázásával, hogy a lelki elhajlások fizikai manifesztációiról lényegi megállapításokat tegyen, ám itt csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy az osztrák pszichiáter és Németh szinte párhuzamos típusrendszerei között akad egy különbség: pszichiáterünk joviális dundijának Németh László „elvetélt” széltében serdültje felelne meg, ám a kretschmeri figura egyértelműen pozitív, míg Némethé negatív tulaj-

¹⁵ Ernst Kretschmer testalkattanának típusait a *Körperbau und Charakter* című művében fejté ki, ám itt leginkább csak a temperamentumokkal hozza összefüggésbe a fizikai konstitúciót. Jellemről az Orvosi pszichológia című munkájában beszél (lásd erről bővebben: VINCZE-VINCZE, 1964.). Kretschmer egyébként a temperamentumok meghatározásánál azért használja a lelki betegségek kategóriáit, mert szerinte ezek csirái minden emberben megvannak; testalkattól függ, hogy ki milyen elhajlásra, devianciára hajlamos.

¹⁶ A *Körperbau und Charakter*ben csak a cikloid (mániákus-depressziós) és a szkizoid temperamentumokról van szó, az atlétákat Kretschmer a szkizoidok csoportjába sorolja; az Orvosi pszichológiában a viszkózus (epileptoid) temperamentum valahol a cikloid és szkizoid között helyezkedik el. KRETSCHMER, 1942b. 212.

¹⁷ KRETSCHMER, 1942b. 210–226.

donságokkal telítődik. Az író látszólag nem tulajdonít nagy jelentőséget ennek a mozzanatnak, mi viszont megkockáztatunk egy izgalmasnak tűnő magyarázatot.

Térjünk vissza legelső kérdésünkhöz, vagyis ahhoz, miért fektet Németh akkora energiát a testmérések pedáns, ám tagadhatatlanul unalmas munkájába. Jusson eszünkbe, hogy a Tanú-korszak lezárulása egyfajta alkotói pangást eredményezett, amelyet írónk A min ség forradalmában megfogalmazott gondolatok alapján a szenvedéllyel végzett munka gyakorlatba ültetésével próbált megszüntetni. A min ség forradalmában fejt ki a társadalom átalakításáról vallott nézeteit is, egész pontosan az új nemességről és a kertként értelmezhető országról szólókat. Az eszményi társadalom létrejöttéhez Németh szerint egy – a parasztságból és az értelmiségből álló – új osztály megteremtése szükséges,¹⁸ mely osztályt leginkább úgy képzelhetjük el, mint szőlőmetszés közben Csokonait szavaló egyének sokaságát.¹⁹ A b vös szandzsákban²⁰ azt is leírja, miként lehetne ezt az új osztályt létrehozni: munkahadsereg szervezését javasolja, a munkáskatonák elméje pedig önképzőkörökben csiszolódná élesre. Egy ilyen intézmény legnagyobb előnye szerinte az volna, hogy fegyelmet tanít, ablakot nyit a világra, munkamorálra nevel és szaktudást nyújt.

A parasztkok és az értelmiségiek – bár Németh Tanúban megjelent írásai nem beszélnek testi adottságaikról –, párhuzamba állíthatók alkattanának hipofizereivel és pajzsmirigyeseivel. A darabos és katonás jegyekkel rendelkező hipofizerek leginkább a parasztkokra hasonlítanak: erős fizikumúak, talpraesettek, alaposak. A testalkatokra jellemző szóasszociációkat bemutató példában a hipofizér gyerek a „föld–eke–borona–fogas–kasza–sarló stb.”²¹ sorozattal képviseli e típus gondolkodásmódját. A tanulásban mindig igyekvő pajzsmirigyese pedig az értelmiségiek: fantáziájuk csapongó, enyhén neurotikusak, a tanulásban törekvők, gyakran fitogtatják intelligenciájukat és műveltségüket. A hipofizerek és a pajzsmirigyesek alkalmasak Németh pedagógiai céljainak megvalósítására, vagyis arra, hogy utópisztikus kertjében lírai szőlőművelést végezzenek. A piknikus azonban sehogyan sem fér bele a koncepcióba, hiszen ebben a mennyországban sem a humor, sem az érzékiség nem praktikus tulajdonság.

A Medve utcai polgári a pedagógiai ideál megvalósítására alkalmas és alkalmatlan testekről szól tehát, ám arra a kérdésre is szeretnénk választ kapni, hogy a megkülönböztetést és hierarchizálást hogyan lehet megvalósítani, vagyis a sikeresség és sikertelenség testi jegyekké való kódolásával miként működik diszkriminatív intézményként az iskola. Kaszab Andor 1948-ban (!) felállított testalkattana kiválóan alkalmas e mechanizmus tanulmányozására: stigmái egyrészt a szellemi deviancia, másrészt a primitivizmus által megtestesített szorongásban válnak negatív megkülönböztető jegyekké.

Kaszab zömében 6–14 éves falusi és városi iskolásokat vizsgált: megmérte a testmagasságot, a testsúlyt, megnézte a kettő közötti arányt, rögzítette a fejtérfogatot, minősítette a hüvelykujj opponálóképességét,²² számba vette a testi, pszichikai vagy genealógiai stigmákat és a testalkat fejlettségi fokát, majd adatait

¹⁸ FÜZI, 2001. 205.

¹⁹ NÉMETH, 1992b. 805–840.; GOMBOS, 1971. 131–151.

²⁰ NÉMETH, 1992e. 634–638.

²¹ NÉMETH, 1988. 86.

²² A hüvelykujj opponálóképessége a hüvelykujjas- és a középujjasbarázdával van összefüggésben, mondja Kaszab; míg az előbbi (a hüvelykpárnát veszi körül) mindenkinél megtalálható, addig az utóbbi (a kéztőtől fut a középső ujj töve felé) már az emberek többségénél hiányzik (ám például a magyar vezető tisztviselők és tanárok 92–96%-ánál megtalálható). A közép-

egy variációs öv nevű skálán helyezte el. Megkülönböztetett problematikus, pozitív, neutrális, vagylagos és negatív övet. Skáláján az értékek a legnagyobbtól haladnak a legkisebb felé. Mérési eredményeit összevetette az általános tanulmányi előmenetelt minősítő érdemjegyekkel, és arra a következtetésre jutott, hogy a legsikeresebb iskolások testmértelei leginkább a pozitív övben helyezkednek el, és nincsenek stigmáik. A pozitív testmértekekkel, ám valamilyen stigmával (például négy- vagy ötujjbarázdás, vagyis majombarázdás kézzel) rendelkezők már jóval esélytelenebbek a kitűnő osztályzatra, s ha a testmértekek a pozitív övön kívül szóródnak, és a stigmák is kimutathatók, a nebulók iskolai előmenetele többnyire gyenge.²³

Kaszab nem elemezte az eredményeit. Csupán annyit állapított meg, hogy a testméret, a stigmák és a tanulmányi előmenetel között valamilyen összefüggés van, és ez az összefüggés leginkább abban mutatkozik meg, hogy a testi jegyek meghatározzák a tanulmányi előmenetelt. Ám amikor a variációs övet elkészítette, az egyes számadatok közé eső szektorokat az osztályzatokkal való korrelációjuk alapján jelölte ki és nevezte el problematikusnak, pozitívnak, negatívnak. Tehát a testi fejlettség aránytalansága vagy a stigmák akkor telítődnek negatív tartalommal, amikor a tanulmányi sikerességet kifejező érdemjeggyel kerülnek összefüggésbe, mondhatni az osztályzatok hozzák létre a testi jegyek kategóriáinak értékét, a tanár minősítése teremti meg a tanítványok testét. Kaszab természetesen eleve abból indul ki, hogy az osztályzat olyan adat, ami objektíven kifejezi a teljesítményt, és erősen utal az értelmi képességekre. A stigmák vagy a hüvelykujj opponálóképessége pedig tudományosan meghatározott, logikusan levezetett jelenségek, amelyeknek semmi közük nincs a társadalmi előítéletekhez. Ezért állíthatja azt, hogy az általa megkonstruált normális testtől való eltérés gyengébb szellemi képességekkel jár. A normálistól (az osztályzat által létrehozott normálistól) eltérő testméret, a majomkéz vagy az angolkóros homlok a szellemi deficit és a tanulási sikertelenség testi jegyeiként fogalmazódnak meg, vagyis olyan stigmákként, amelyek alkalmatlanná teszik a diákokat a komolyabb előmenetelre, holott a komolyabb előmenetel játékszabályai vannak úgy kitalálva, hogy az alkalmatlanságot létrehozzák. Vagyis a diákok testét a tanár értő tekintete minősíti normálisan fejlettnak vagy éppen valamilyen stigmától deformáltnak.

Ha összefüggéseket keresünk a tanulók teljesítménye és oktatóik róluk kialakított képe között, érdemes megvizsgálni, hogy a Medve utcai polgári tanári közössége milyennek látta a diákjait. A tanári értekezletek jegyzőkönyveiből azt olvashatjuk ki, hogy az iskola a nebulókra mint a legszegényebbekre, a társadalom legsalsóbb rétegeihez tartozókra tekintett, önmagára pedig ennek a rétegnek a nevelőjeként. Példának okáért 1935-ben az I. a osztályfőnöke így jellemezte az osztályát: nagyrészt közepes értelmi színvonalú tanulók, év elején vidámak, együttérzőek, de a karitatív szellem még nem fejlődött ki közöttük, később komolyodnak, jobban vigyáznak a rendre, a tisztaságra, szeretik egymást és összetartanak,

sőujjasbarázdá megléte a primitívizmustól való távolságot jelzi, majmoknak például egyáltalán nincs ilyen barázdájuk, és az egzotikus népeknek is alig van; így lehet kapcsolatba hozni az értelmi képességekkel Kaszab rendszerében. KASZAB, 1948. 34–35.

²³ KASZAB, 1948. A két világháború közötti neveléseméleti diskurzusban bevett témának számított a gyerekek testi és értelmi jellemzőinek tipizálása, valamint ezek összefüggéseinek „feltárása” (lásd például BARTUCZ, 1925A.; BARTUCZ 1925B.; BALOGH, 1925.; BALLAI, 1929.), a negyvenes években némi fajelmélet is beszüremlett ezekbe az elméletekbe (lásd például FAZEKAS, 1942.). Kaszab munkáját azért választottam, mert egyrészt a háború után jelent meg, így – elméletileg – nem vádolható a fent említett előítéletekkel, másrészt nagyszerűen lehet értelmezni az általunk választott elméleti keretben.

segítenek egymáson, és a tanáraikhoz is ragaszkodnak. Másodikosokként magavi-
seletük már nem kifogástalan, a tanulmányi előmenetelük is gyengébb. A tanév
végére nyugtalanabbak lesznek, közömbösebbek a tananyag iránt, és vezető
egyéniség sincs közöttük. Az alacsony sorból származó diákokról tehát alapve-
tően pozitív kép él a tanári karban: a többnyire fegyelmezett, tisztas szegénység-
ben élő gyerekeknek látják őket, vidámak, összetartóak és segítőkészek.²⁴

Az iskola a tananyag elsajátításán kívül a diákoktól azt is elvárta, hogy sza-
bályszerűen viselkedjenek, a higiéniai előírásokat betartsák, valamint gyakorol-
ják a szeretet, az együttérzés és a segítségnyújtás keresztényi előírásait. A tan-
anyag iránti közömbösséget és a szorgalom hiányát a tanárok egyaránt gyenge
értelmi képességként kódolták, vagyis a bukdácsoló „előmenetelt” közvetett
módon összefüggésbe hozták a diákok alacsony társadalmi státusával. Úgy ítél-
ték meg, hogy a tanulók a szellemi teljesítmény szempontjából többnyire nem
képesek megfelelni az elvárásaiknak, de a tanári értekezleteken tanítványaik
magatartásáról legtöbbször pozitívan szóltak.

A magatartásbeli teljesítményeket azonban nem, vagy csak igen kevésé ju-
talmazta az iskola tanári kara – az erre vonatkozó érdemjegyekből vagy a jutal-
mazásokról-büntetésekről szóló év végi kimutatásokból legalábbis erre követ-
keztethetünk.²⁵ Az is csak látszólagos támpontja volt az értékelésnek, hogy ki
mennyire sajátította el az intézmény által kínált ismereteket, milyen műveltség-
re tett szert, vagy mekkora szellemi tőkét szerzett. A polgári iskola célja elsődle-
gesen nem az ilyenfajta szimbolikus javak közvetítése volt. A hangsúly mintha
inkább arra helyeződött volna, hogy a tanulók milyen mértékben elégitik ki az
iskola igényeit, mennyire képesek megfelelni annak a polgári értékrendnek,
amely a szorgalmat, az igyekvést és a feletteseknek való föltétlen engedelmessé-
get tartja a legfontosabb tulajdonságoknak.

Az iskola normalizáló gyakorlatának vizsgálata során nem haszontalan
összevetni az iskolás testek Németh László-féle értelmezését a modern testről al-
kotott felfogásokkal, valamint Pierre Bourdieu teóriájával, aki a társadalmi
egyenlőtlenségek újratermelődését főként az iskola intézményéhez kötötte.

Az iskolás teste

Axel Honneth az Adorno és a Foucault nevéhez fűződő modernség-bírálatok
közötti legalapvetőbb különbséget a kétfajta felfogás szubjektum-kritikájának el-
téréseiben ragadja meg. Honneth úgy látja, hogy a foucault-i diszciplináló hata-
lom²⁶ – amely a test fegyelmezésére épülő praktikákkal uralkodik – úgy hozza
létre a szubjektumokat, hogy a testre kifejtett külső hatások segítségével megte-
remti azok pszichés tulajdonságait: az individuumok körvonalak nélküli, kondi-
cionálható lények. Foucault kritikája tehát a szubjektum nyelvfilozófiai de-
konstrukciójának stratégiáit követi, vagyis abba az állításba illeszthető, hogy az
újkori szubjektum – a diskurzus anoním szabályai vagy az erőszakos hatalmi
stratégiák által létrehozott – egysége fikció. Foucault modernség-kritikáját az
emberi test megsértésére irányuló, együttérző figyelem motiválja, a modern ha-
talmi apparátus fegyelmező cselekedeteinek következtében létrejött szenvedésre

²⁴ BFL VIII.207.a.1. Tanári értekezleti jegyzőkönyvek.

²⁵ BFL VIII.207.a.1. Tanári értekezleti jegyzőkönyvek.

²⁶ Honneth leginkább Foucault Felügyelet és büntetés című munkáját (FOUCAULT, 1990.) elemzi.

összpontosít, ám anélkül, hogy elméletében a szenvedésről bármit is megfogalmazna. A fájdalom szenvedésként való artikulálása előtt az a legnagyobb akadály, hogy a foucault-i testek történetietlen és a végtelenségig kondicionálható energiátömegek csupán: az akaratától megfosztott individuumok tartozékaiként nem fejezhetik ki a pszichés szenvedéseket, és nem értelmezhetőek pszichikai élményekre rezonáló felületekként.

Adorno²⁷ esetében más a helyzet: elmélete szerint az újkori szubjektumot az esztétikai-testi képességek elnyomása, az ösztöndinamikai represszió teremti meg. Így az egyén kondicionálhatósága – ami Foucault-nál ontológiai előfeltevés – Adorno számára történeti produktum, az emberiség korai történelmébe gyökerező civilizációs folyamat eredménye. Amikor ugyanis az ember kilépett a természetből, vagyis az objektiváció folyamatában elidegenítette és uralma alá hajtotta azt, tulajdonképpen unalmas bölcsességre, vagyis az alkalmazkodással történő önfenntartásra kárhóztatta magát. A felvilágosodás azonban felbomlasztotta a közvetlen módon gyakorolt uralmat azáltal, hogy megszüntette közvetlenségét. A közvetetten megnyilvánuló uralom pedig gondoskodott az összemérhetetlenek eltávolításáról, a megismerést a manipuláció szolgálatába állította, és létrehozta a munkamegosztást, vagyis a kollektíva általi elnyomás szituációját.²⁸

Adorno szubjektumkritikáját a sikeres én kialakításának esztétikai elméletébe helyezi, és mértékül az egyén szabadságát jelöli ki. Előfeltevése tehát egy kényszerektől mentes, önmagával azonos én fogalma, amit az ember saját magával való kibékülése és a civilizációs folyamatban elvesztett ösztönök reintegrációja hozhat létre. A szenvedés a testi szabadság vagy az én-azonosság hiányában fogalmazódik meg.²⁹

Persze Adorno sem tudja, hogy mi történne akkor, ha például az ember a civilizációról és a haladásról lemondana (szerinte ez nem is lehetséges, mert ezzel önmagát és a megismerést áldozná fel), ám annak belátása, hogy a szükségszerűségekkel szemben falak – intézmények, hatalmi praktikák – épültek, hordozza azt a felismerést, hogy a jövőendő szabadságnak nincs semmiféle garanciája. Adorno a testek manipulálásának módját az ösztönök, tehát az individuum szabadságának visszaszorításában látja; a szabadságvesztés és egyediség létjogosultságának megszűnésével jár.³⁰ Míg az instrumentalizált vagy stratégiákban megmutatkozó racionalizmus az életminőség megteremtésének, vagyis a szenvedés megszüntetésének jelszavával tetszeleg, addig a testek erőszakos befolyásolása és irányítása révén szenvedést termel. A normalitással, tehát a komforttal szembeállított, és a bűnözés, a betegség, az örület, netán a primitivizmus terepére száműzött szenvedés a félelem megfogalmazásának alapvető formájává válik. A bűnözéssel, betegséggel, örülettel és primitivizmussal asszociált testi jegyek a szenvedés jelentéseivel telítődnek, és a szorongás tárgyává válnak.

Németh testalkattana inkább az „adornói szorongás” felől gondolható el, semmint a foucault-i fegyelmező hatalom eszközeként. Iskolaorvosunk „félresikerült” piknikusai főleg a szociális helyzetből fakadó betegségekkel, valamint a morális elhajlásokkal, vagyis a bűnözéssel kapcsolatos fóbiák lenyomatait hordozzák. Így Németh új nemesség programját a komfortra és konformizmusra való törekvésként értelmezhetjük, melynek eredménye a kertté szelídített természet

²⁷ Itt az egyszerűség kedvéért csupán Adorno nevét használom, bár helyesebb lenne Adorno és Horkheimer írni, Honneth ugyanis leginkább *A felvilágosodás dialektikája* című munkára hivatkozik. ADORNO – HORKHEIMER, 1990.

²⁸ ADORNO – HORKHEIMER, 1990. 19–62.

²⁹ HONNETH, 1997.

³⁰ ADORNO – HORKHEIMER, 1990. 19–62.

és egy olyan osztályok nélküli társadalom, ahol nincs szenvedés, mert erkölcsileg mindenki feddhetetlen. Itt a modernség eszményítéséről van szó tehát, és nem olyan hatalmi stratégiák megszövegezéséről, melyek célja a diákok lelkének idomítása.

Abban egyébként mind Foucault, mind Adorno egyetértenek, hogy az erőszakos hatalom uniformizált testeket hoz létre. A hatalom által uniformizált individuuum képe Foucault-nál a végtelen kondicionálhatóság, Adornónál pedig az eredendő egyediség előfeltevésére vezethető vissza. A Felügyelet és büntetésben Foucault az iskolát is a fegyelmező hatalom megnyilvánulási terepének tartja, olyan intézménynek, ami „a testek és erők mozgásában levő, zavaros és haszontalan sokaságát megsokszorozott individuális elemekké idomítja”,³¹ vagyis engedelmes testeket hoz létre. A modernkori hatalmi demonstráció eszményképe ugyanis az egyenruhába bújtatott, szabályos mértani alakzatban elrendezett, egyszerre mozduló, egyforma testek tömege.³²

A testalkattípusokat vizsgálva azonban sokkal inkább arra a következtetésre juthatunk, hogy a megkülönböztetések elmélyítésének gyakorlatával, és nem az uniformizálással van dolgunk. A képességekkel, lelkialkattal és jellemmel összefüggésbe hozott test-formák „a tesethez kötődő szabadság játéktérének szétrombolását”³³ jelentik ugyan, ám a különbségek és az ezekre visszavezetett hierarchiák, nem pedig az egyformaság megteremtésével. Foucault is számol az osztályzatok kialakította rangsorokkal, ám ő úgy gondolja, hogy a megszövegezett norma és az értékmerce által gyakorolt nyomás a hasonlóság megvalósítása érdekében történik. A megfelelő számsorokkal leírható, stigmáktól mentes fizikum és a kitűnő iskolai teljesítmény ideálja viszont csak a privilegizáltak számára fenntartott imázs, legtöbbször erősen kötődik a társadalmi pozícióhoz, a többieknek a tökéletestől való eltérésükkel, vagyis különbözőségük megtapasztalásával kell szembesülniük. Hierarchizált és marginalizált iskolás testekről beszélhetünk tehát, a rangsorok és határvonalak szüntelen fenntartásáról.

Ezt a jelenséget leginkább Pierre Bourdieu elemezte, és a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének elméletével kapcsolta össze. Bourdieu szerint az iskola az uralkodó osztályok által szelekciós hatalommal felruházott intézmény, ami ráadásul sikeresen elleplezi, hogy legfontosabb feladata ezen osztályok társadalmi pozíciójának konzerválása, és a szellemi tőke ellenőrzött, osztályon belüli átörökítése.³⁴ Foucault nemigen érdeklődik a társadalmi osztályok iránt, hiszen ő azon az állásponton van, hogy az egyenlőtlenséget – a normalitás és deviancia közötti határvonalakat – a hatalom teremti meg és tartja fent, az idomítás, a gúzsba kötés, a szétválasztás, és a megkülönböztetés pedig a fegyelmező hatalom funkcióiként gondolható el. A cél pedig olyan egyének létrehozása, akik ideális tárgyai és eszközei a hatalom működésének.³⁵ Foucault az iskolai egyenlőtlenségeket nem magyarázza meg, ezt nem is teheti, hiszen akkor fel kellene adnia az uniformizáción keresztül megragadható ellenőrzés koncepcióját.

Úgy tűnik tehát, hogy a foucault-i (és adornói) uniformizáció összeegyeztethetetlen a bourdieu-i egyenlőtlenség elméletével, legalábbis az iskolai térben. Ha viszont ezt a teret a nevelési program működési terepeként fogjuk fel, a norma által létrehozott eltérések, valamint a társadalmi osztályok rendszeréből adódó

³¹ FOUCAULT, 1990. 233.

³² CSABAI – ERŐS, 2000. 100–108.

³³ HONNETH, 1997. 56.

³⁴ BOURDIEU, 1978. 71–128.; BOURDIEU, 2002. 31–48.

³⁵ FOUCAULT, 1990.

egyenlőtlenségek egymásmellettisége elnyeri magyarázatát. A pedagógiai feladatok és célok rendszerében a diákok társadalmi pozíciók betöltésére alkalmas és alkalmatlan egyénekként fogalmazódnak meg. A kimagasló iskolai teljesítmény szinte mindig erkölcsös jellemhez és egészséges/normális testhez kötődik. Az iskola normatív hatalmat gyakorló intézményként végzi el teljesítmény, morál és testalkat összekapcsolását. A kiváló iskolai teljesítmény azonban – ami erkölcsi értéként és fizikai sajátosságok vetületeként egyaránt értelmezhető – szorosan összefügg az egyén társadalmi pozíciójával.³⁶ Az erkölcsösség, a sikeresség és az egészséges, arányos test birtoklása ugyanis osztályspecifikus jelenség, leginkább a polgárság ideálja. Az iskola nem annyira a szellemi tőke átörökítésével van elfoglalva, mint inkább diákjai testének, morális értékrendjének és teljesítőképeségének alakításával. A tanulókra gyakorolt (el)nyomás azonban nem az egyformaság létrehozásának érdekében történik, célja sokkal inkább az, hogy az egyén helyét kijelölje a társadalmi ranglétrán. Azt mondhatjuk tehát, hogy a normatív hatalom gyakorlása tulajdonképpen az iskola szelekciós tevékenységének eszköze, és nem pusztán a fegyelmezésé, a büntetésé, ahogyan azt Foucault elgondolta.

Németh László testalkattana

A Medve utcai polgáriban megfogalmazódó nevelői célok megerősítik azon feltételezésünket, hogy az iskola normatív hatalma nem kimondottan a diákok elnyomására irányul. Az új nemesség leginkább erkölcsi fogalom, és bár Németh egy osztályok nélküli társadalmat vizionál, a kifejezés maga társadalmi hierarchiára is utal, tartalma – a fizikai jegyek és a morális magatartásmód sajátosságai – révén erősen kötődik a középosztálybeli polgárság értékrendjéhez.

Itt kell szólnunk arról, hogy Németh a testek differenciálását valójában két szinten hajtotta végre. Egyrészt a sikeres darabosok és pajzsmirigyesek, valamint a rosszul teljesítő szélesek között tesz különbséget, másrészt a szegény vízivárosi és a gazdag rózsadombi gyerekek között.³⁷ A Medve utcaiak már szinte nyomor szagú szegénysége és ezzel járó alacsony társadalmi státusa akkor lesz élesebb körvonalú, amikor a rózsadombi elemi iskola nagypolgári és értelmiségi származású diákjaival hasonlítja össze őket Németh. A testméret-, súly- és értelemvizsgálat szerint ugyanis a rózsadombiak a Medve utcaiak előtt járnak: a polgári iskolába a szegényebben fejlett és értelmileg elmaradottabb növendékanyag kerül.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a polgárista gyengébb és faragatlanabb elme, mivel szegényebb és alacsonyabb származású, mint a rózsadombi. A jelenség okát Németh elsősorban társadalmi látja. Úgy gondolja, hogy a különbség a nagypolgárság és a középosztály csemetéinek „abnormis kiérlelttségéből”³⁸ származik: elkényeztetett gyerekkultusz-áldozatokról beszél, akik cinikus fiatalokká,

³⁶ Például BOLGÁR, 2003. azt mutatja ki kvantitatív módszerekkel, hogy egy gimnáziumban a dualista korszak végén a testgyakorlati órán a tanár nem (csupán) a diákok teljesítményei alapján osztályozott, hanem felekezeti hovatartozásukat is nagymértékben figyelembe vette az értékeléskor.

³⁷ Németh az Áldás utcai elemiben és a Ponty utcai kereskedelmi iskolában is gyakorolta iskolaorvosi hivatalát, így volt alkalma a nagypolgári gyerekek és a középosztálybeliek testét is megvizsgálni. Úgy találta, hogy a nagypolgárok és tisztviselők gyerekeinek testméretei között nincsenek lényeges különbségek, őket mind az „úri gyerek” kifejezéssel jelölte; a választóvonalat valahol a középosztályhoz tartozó polgárok és kispolgárok között húzta meg. NÉMETH, 1988. 47–52.

majd elfásult középosztálybeli férfiakká válnak, mert élettöküket a helytelen szülői nevelés túl korán elpazarolta. Ezt a tőkét ugyanis gondosan be kellene osztani, és leginkább a lendületes ifjú- és az érett férfikorban kamatoztatni, vagyis akkor, amikor az egyén felelősségteljes, tevékeny tagja a társadalomnak. Az úri gyerekek jobban számolnak, helyesebben írnak és szebb a füzetük, tehát értelmesebbek, mint hasonló korú polgárista társaik, ám a polgárista – mivel szerencsére nincsenek művelt szülei, akik a természet rendjét kényeztetéssel megzavarnák – a serdülés folyamán utoléri korosztályukhoz tartozó módosabb társaikat.³⁹ Összegezve: a hátrányos szociális helyzet következménye a fejletlenebb test (ami valójában normális, tulajdonképpen a gazdag gyerekek érettebbek az átlagnál), ez pedig gyengébben fejlett szellemet hordoz, ám a serdülés a különbségeket eltünteti, sőt, a szegényebb sorú polgári iskolai tanulók jobban beosztott élettökük birtokában szebb férfikor elé tekinthetnek, mint a kiégett úri gyerekek. Polgáristáinak Németh középosztálybeli sorsot képzel el tehát. Ám miért tartja őket alkalmasabbnak arra, hogy magas társadalmi pozíciókat töltsenek be?

Ezen a ponton segítségül hívhatjuk Németh László hordalék-Budapestről szóló sorait. Származásukat tekintve a polgárista szülők három kategóriába sorolhatók, mely kategóriák megfeleltethetők a Budapest nevű gyűjtőmedence egy-egy alluviális rétegének.⁴⁰ Legalul helyezkednek el a bernszülöttek, ők a szláv és a német értelmiség javarészt munkanélküli tagjai; majd a háború előtt felkerült – többnyire német és többnyire lecsúszóban levő – iparosok következnek; legfelül pedig a háború után bevándorolt magyar kifixesek⁴¹ találhatóak, a sokgyerekes falusi családok legéletképesebb, szerencsét próbáló mesehősei. A kifixeseket ráadásul más néven is említi a szerző: tulajdonképpen ők az új nemesség. Németh úgy látja, hogy a polgári iskolát a magyarosodás és a fixesedés folyamatai jellemzik. A polgári iskola feladata tehát az, hogy ezt az életképes csoportot a középosztályba juttassa.

Ha azonban az intézményesült nevelés egészét tekintjük, a polgárista társadalom leginkább olyan tanulók közössége, akik általában igen távol állnak a sikerességtől. Az iskola elvégzése után egyesekkel mint tanoncokkal akad össze az ember, ezek olajmaszatos megdurvult arcán gyermeki mosoly ül az emlékezés miatt. Mások proliszerzetesként elszabott kabátban a hegyekben csavarognak, megint mások pékbiciklit tolva próbálnak hölgyeket rávenni erre-arra. A kereskedelmiben tovább tanulók aztán behozzák az úri gyerekekkel szembeni lemaradásukat, ám azt mindenki tudja, hogy a kereskedelmibe a középosztály ocsúja, a kiselejtezett úri fiúk kerülnek csupán.

A serdülés létrehozza a férfitestet, az iskola feladata pedig az, hogy kiművelje az elmét. Németh tehát programot ír: a polgáriban kellene megvalósítani az új nemesség felnevelését, vagyis szebb férfikort biztosítani a paraszti származású, szegényebb sorsú magyar diákoknak. A testek megkülönböztetése és hierarchizálása mögött tehát nem fegyvermezői szándék húzódik elsősorban, s nem is

³⁸ NÉMETH, 1988. 52.

³⁹ NÉMETH, 1988. 112–113.

⁴⁰ Az egyes „hordalék-csoportokat” Németh úgy hozta létre, hogy diákjait nevük és születési helyük alapján sorolta be valamelyik etnikai csoportba. NÉMETH, 1988.

⁴¹ A kifixes valójában foglalkozások gyűjtőneve, ide tartozik a villamos- és autóbuzskalauz, az állami altiszt, a postás, a rendőr, a katona, a vasutas, a gázgyári, a köztisztasági alkalmazott, az Elektromos Művek emberei, „szóval mindazok, akik állammal, várossal virulnak, pusztulnak”. NÉMETH, 1988. 27–28.

az idomítással kapcsolatos kísérletezgetések orvosi nyelven való megfogalmazásáról beszélünk. Arról van szó, hogy a polgáristákból új nemességet kell nevelni, ez az új nemesség pedig – ha morális értékrendjét és idealizált testét nézzük –, leginkább a középosztálybeli polgársághoz hasonlít.

Németh testalkattana ahhoz nyújt eligazítást, hogy a tanár felismerje, melyik gyerek alkalmas az általa megfogalmazott nevelői cél megvalósítására. A felismerés elsősorban a fizikai adottságok, vagyis a testalkat típusának felismerését jelenti, ebből vezethetők le ugyanis a szellemi és a lelki tulajdonságok. Ám a tanulók Némethnél nem csupán biológiai tényezők által determinált egyének, hanem „társadalmi lények”, vagyis származásuk és családjuk anyagi-foglalkozási státusa nagyban meghatározza képességeik fejlődésének irányát. Az iskolaorvosi jellemrajzok a biológiai mellett a társadalmi „adottságokat” is feltérképezik, és ezzel olyan kulcsot adnak a tanárok kezébe, melynek segítségével megfejtetik a diákok karakterét, a tanulók hajlamait pedig a pedagógiai cél megvalósítására használhatják fel. Ez a kettős determináltság, mely az egyén döntési szabadságával nem számol, olyan előítéletekhez vezet, melyek segítenek a tanároknak abban, hogy az osztályozás által megalkossák a jó, a rossz, az értékes és a kevésbé értékes tanulók csoportjait, és eligazodjanak ezek között. A megkülönböztetés alapját azonban nem az értelmi képességek jelentik, hanem azok a tulajdonságok, amelyek az új nemesség fémjelezte morális rend szempontjából elfogadhatók vagy elvetendőek.

Am a fenti megállapítás csak részben igaz. Németh korántsem csak iskolaorvos, hanem tanár is. Tisztában van azzal, hogy nevelési ideáljainak megvalósítása érdekében nem csupán a diákok megkülönböztetése a feladat, hanem a tanulók ellenállását is le kell győznie. Németh számára a tanterem csatatér. Végsősoron azért alkotja meg típusát, hogy a tanár és a diák közötti erőviszonyok alakításában kollégáit hatékony fegyverrel lássa el – és nem azért, hogy útmutatásokkal szolgáljon a hátrányosságokként felismert tulajdonságok alakításához, vagyis a „felzárkóztatáshoz”. Tisztában van azzal, hogy az osztály különböző érdekek, rivalizációk, előnyszerzési stratégiák mentén rendeződő viszonyok összessége, ahol az intézményes hatalmi autoritás nem elégséges eszköze az irányításnak. Azt is tudja, hogy az osztály vezérének kell szövetségeseül megnyernie, ebben pedig az illető testalkatának felismerése létkérdés. Ha ez nem sikerül, akkor a „bandavezér” ellen be kell vetni egy riválist, aki viszont engedelmessé válik a tanárnak. Németh tehát alkattanának szellemében cselekszik az osztályban, az atletikus-férfias vezérekkel cinkosan összekacsint, a „férfiak egymás közt” tónust használva bizalmukba férkőzik, feladatokkal bízza meg és tisztségekkel ruházza fel őket: a tanári autoritás bizonyos területeinek átengedésével azt a látszatot kelti, mintha kizárólag ő osztogatná a hatalmat.

A Medve utcában az osztály jókra és rosszakra tagolódik. A jó oldalon áll az „osztályoszlop”, a „vezéregénység” aki feltétlenül lojális, de itt vannak a „közlegények”, a „pajzsmirigyes primadonnák” – az éles eszű pajzsmirigyesek általában teljesítményorientáltak, ezért igyekeznek megfelelni az elvárásoknak, amiért meg is kapják a jutalmukat. Ők az „osztály derékhada”. Velük szemben áll a „bandavezér”, a „testileg uralkodó, iskolaellenes elem”, a „leprás”, a „rosszhajlamú fiú”, az „osztály mételye”, a „nyálás fiú”; ők így együtt a „rablóbanda” vagy „fegyencárság”.⁴² Németh leginkább a hadsereg utaló kifejezésekkel osztja két ellentétes táborra diákjait, fizikai vagy pszichikai betegségekre célzó kijelentései vagy a bűnözéssel kapcsolatos jelzői azt a célt szolgálják, hogy a „rosszfiúkat” ne csak

⁴² NÉMETH, 1988. 98–99.

a jó magaviseletű tanulók ellenlábasaként, hanem a tanárok és az egész társadalom ellenségeiként lássuk. Ők ugyanis semmiképp sem elégtelen iskolai teljesítményük vagy gyenge értelmi képességeik miatt rosszak, hanem azért, mert tanáraiknak nem engedelmessé válnak, mert a tisztelet és szeretet morális követelményeinek nem tesznek eleget, és mert megszegik a szabályokat. Így nem csak az iskolai hatalomgyakorlást veszélyeztetik, hanem a polgári rendre épülő társadalmat is. Németh harca a tanteremben ennek a rendnek a védelmét szolgálja.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a Medve utcában a tanár is legalább annyira kiszolgáltatott az osztályon belüli erőviszonyoknak, mint diákjai az általa gyakorolt fegyvermezői hatalomnak. Ez a kép egyébként illeszkedik Foucault elméletébe, aki a hatalmat diffúz jelenségként tételezi, alulról jövőnek is látja, és az ellenállással való kölcsönösségben ragadja meg.⁴³ Az elmélet ellentmondásosságához tartozik azonban, hogy a hatalom eszközei és technikai szubjektumok fölötti rendszerre szerveződnek és felülről lefelé hatnak.⁴⁴ Foucault fenntartja ezt az ellentmondást, hiszen ő uniformizált iskolás testeket vizionál, és arra például nem kíváncsi, hogy Németh László teste vajon örzi-e diákjai hatalmi praktikáinak lenyomatát.

Felhasznált irodalom

- BFL** Budapest Főváros Levéltára
BFL VIII.207.a.1. Budapest székesfővárosi II. kerületi Medve utcai községi polgári fiúiskola iratai. Általános iratok, 1934–1940.
- ADORNO – HORKHEIMER**
1990 ADORNO, Theodor W. – HORKHEIMER, Max: A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek. Ford.: Bayer József – Geréby György – Glavina Zsuzsa – Vörös T. Károly. Budapest, Gondolat – Atlantisz, 1990. (Kísértések)
- BALLAI**
1929 BALLAI Károly: A magyar gyermek eredeti mérések és lélektani adatok alapján. Budapest, Magyar Gyermektanulmányi Társulat, 1929.
- BALOGH**
1925 BALOGH Béla: Embertan és középiskola. In: Antropológiai Füzetek, 2. (1925) 1–4. sz. 1–15.
- BARTUCZ**
1925a BARTUCZ Lajos: Az iskolás gyermek termete nemzetiség szerint. In: Antropológiai Füzetek, 2. (1925/1926) 1–4. sz. 15–20.
1925b BARTUCZ Lajos: Az iskolás gyermekek természetbeli növekedése Magyarországon. In: Antropológiai Füzetek, 2. (1925/1926) 5–6. sz. 52–59.
- BOLGÁR**
2003 BOLGÁR Dániel: Húzódzkodó vallások, avagy hogyan interpretáljunk tornajegyeket. In: Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003. 544–571.
2008 BOLGÁR Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában. Szerk.: HORVÁTH Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 50–93.

⁴³ FOUCAULT, 1996. 96–97.

⁴⁴ HONNETH, 1990. 53.

BOURDIEU

- 1978 BOURDIEU, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése. Tanulmányok. Ford.: Ádám Péter – Ferge Zsuzsa – Léderer Pál. Budapest, Gondolat, 1978. (Társadalomtudományi könyvtár)
- 2002 BOURDIEU, Pierre: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről I. Ford.: Berkovits Balázs. Budapest, Napvilág, 2002. (Társtudomány)

CSABAI-ERŐS

- 2000 CSABAI Márton – ERŐS Ferenc: Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei. Budapest, Józsefvárosi Műhely, 2000. (Józsefvárosi könyvek)

FAZEKAS

- 1942 FAZEKAS Imre: Alkalmazás: nemzetnevelés. In: Az Ifjúság Orvosa, 1. (1942) 8. sz. 439–447.

FOUCAULT

- 1990 FOUCAULT, Michel: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Ford.: Fázsy Anikó. Budapest, Gondolat, 1990. (Társadalomtudományi könyvtár)
- 1996 FOUCAULT, Michel.: A szexualitás története. I. A tudás akarása. Ford.: Ádám Péter. Budapest, Atlantisz, 1996. (Veszedelemes viszonyok)

FÜZI

- 2001 FÜZI László: Alkat és művészet. Németh László. 1901–1975. Pozsony, Kalligram, 2001.

GOMBOS

- 1971 GOMBOS Gyula: Tanítás a minőségre. In: Új Látóhatár, 14. (1971) 2. sz. 131–151.

GREZSA

- 1990 GREZSA Ferenc: A minőség forradalmának próbája. In: Uő: Németh László Tanú-korszaka. Budapest, Szépirodalmi, 1990. 350–354.

GYÁNI – KÖVÉR

- 2006 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, Osiris, 2006. (Osiris tankönyvek)

HONNETH

- 1997 HONNETH, Axel: Adorno és Foucault. In: Uő: Elismerés és megismerés. Ford.: Weiss János. Budapest, Jelenkor, 1997. (Dianoia)

KASZAB

- 1948 KASZAB Andor: Testalkat és értelem 4–18 éves korban. A testalkat és iskolai teljesítmény összefüggésének vizsgálata falusi és városi tanulóknál. Budapest, Budapest Székesfőváros Közoktatási Ügyosztálya, 1948. (Gyermeklélektani Könyvtár, 5.)

KATONA

- 2001 KATONA András: Egy „képesítés nélküli” pedagógus: Németh László. In: Németh László. Szerk.: KATONA András. Budapest, OPKM, 2001.

KRETSCHMER

- 1942a KRETSCHMER, Ernst: Körperbau und Charakter. Untersuchungen zum Konstitutionsproblem und zur Lehre von den Temperamenten. Berlin, Springer, 1942.
- 1942b KRETSCHMER, Ernst: Orvosi pszichológia. Budapest, k.n., 1942.

MÉSZÁROS

- 1991 MÉSZÁROS István: Magyar iskolatípusok. 1996–1990. Budapest, OPKM, 1991.

NÉMEDI

- 1985 NÉMEDI Dénes: A népi szociográfia. 1930–1938. Budapest, Gondolat, 1985.

NÉMETH

- 1988 NÉMETH László: A Medve utcai polgári. [Pécs], Baranya Megyei Könyvtár, 1988. (Pannónia könyvek)
- 1992a NÉMETH László: A minőség forradalma. In: NÉMETH László: A minőség forradalma. Kisebbségben. I. kötet. Budapest, Püski, 1992.
- 1992b NÉMETH László: Kapások. In: NÉMETH László: A minőség forradalma. Kisebbségben. II. kötet. Budapest, Püski, 1992.
- 1992c NÉMETH László: Debreceni káté. In: NÉMETH László: A minőség forradalma. Kisebbségben. I. kötet. Budapest, Püski, 1992.
- 1992d NÉMETH László: Nemzeti radikalizmus. In: NÉMETH László: A minőség forradalma. Kisebbségben. I. kötet. Budapest, Püski, 1992.
- 1992e NÉMETH László: A bűvös szandzsák. In: NÉMETH László: A minőség forradalma. Kisebbségben. I. kötet. Budapest, Püski, 1992.
- 1999a NÉMETH László: Új nemesség. In: NÉMETH László: A minőség forradalma. Kisebbségben. III. kötet. Budapest, Püski, 1999.

PLÉH

- 1992 PLÉH Csaba: Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása. Budapest, Gondolat, 1992.

SASFI

- 2006 SASFI Csaba: Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata. In: KÖVÉR György (szerk.): Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a huszadik század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, Századvég, 2006. 509–539.

VINCZE-VINCZE

- 1964 VINCZE László – VINCZE Flóra: Testalkat és jellem. Kretschmer elméletének bírálata. Budapest, Medicina, 1964.